

«КЛАСИЧНИЙ» ПРОТЕСТАНТИЗМ

Сергій ГОЛОВАЩЕНКО

ХРИСТІЯНСТВО, ставши світовою релігією спасіння, універсальною моральною доктриною та могутнім чинником суспільного життя багатьох народів на кількох континентах, живилося й живиться багатством своїх виявів: теологічних, догматичних, обрядових, культурно-національних. До двотисячоліття свого існування християнський світ входить, маючи безліч неповторних граней і водночас унікальний своєю єдністю.

Продовжуємо знайомство читача з цим розмаїтим світом. Перед нами ще один великий напрям християнської релігійності та церковності. Він став супутником та помічником воістину всесвітніх духовних, соціальних та економічних перетворень, які значно вплинули на сьогоднішнє обличчя сучасної цивілізації. Це — протестантизм.

Виникнення цього напрямку звичайно пов'язується з **Реформацією** — процесом церковних, політичних, соціальних, культурних перетворень, що охопив Європу XVI — першої половини XVII століття. Світ стояв на порозі нової, буржуазної, епохи. Одним із найголовніших духовних вимірів було поступово формоване відчуття індивідуальної свободи — вивільнення праці, життєвої ініціативи та відповідальності.

Унікальність Європи того часу полягала в надзвичайній ролі Римської церкви, яка освячувала феодальний лад, як «супердержаву» претендувала на політичне панування та прагнула контролювати духовне життя як нібито єдиний гарант спасіння кожного християнина. Через це будь-який потяг до визволення — соціального, політичного або духовного — ставав антицерковним, протиставляючи теології церковній інше розуміння сутності стосунків людини з Богом та інший погляд на впорядкування земного життя.

Перші усвідомлені вимоги оновити релігійне життя та обмежити світські претензії католицької церкви пов'язані з іменами Джона Уікліфа (1320—1384 роки) та його послідовника на іншому боці Європи чеха Яна Гуса (1371—1415 роки). Вперше вголос було засуджено втручання церкви у світські справи, підтримка нею неправедної влади, перетворення священства та моральних чеснот на предмет купівлі та продажу (торгівля індульгенціями та церковними посадами). Критика церкви велася освіченими теологами, професорами (Я. Гус був ректором Карлова університету в Празі). Ці діячі виступали проти церковних догматики та устрою з позицій дослідженого Святого Письма, закликаючи повернутися до традицій ранньохристиянської, апостольської церкви, відновити значення Біблії та справжню рівність.

ДІЯЛЬНІСТЬ УІКЛІФА ТА ГУСА, рухи їхніх послідовників підготували «класичну» Реформацію XVI—XVII століть. Першим центром, де вона розпочалася, прийнято вважати Північну Німеччину, де ідейним лідером став **Мартін Лютер** (1483—1546 роки), доктор богослов'я, професор біблеїстики в університеті Віттенберга. У 1517 році він виступив проти практики продажу індульгенцій, а в 1520—21 роках був засуджений Римом і відкрито порвав із офіційною церквою.

Рубрику веде відділення релігієзнавства Інституту філософії Національної академії наук України.

ГОЛОВАЩЕНКО Сергій Іванович — кандидат філософських наук, науковий співробітник відділення релігієзнавства Інституту філософії Національної академії наук України.

Центральною ідеєю нової теології Лютера стало виправдання особистою вірою. У працях «Про вавілонський полон церкви», «Про свободу християнина», «Про рабство волі» реформатор наголошував, що шляхом до спасіння є не церковний ритуал, не заслуги святих та молитви священників, не «добрі справи» на користь церкви, а лише особиста віра в Бога. Бог нікому не може дозволити панувати над людською душею, хіба що самому собі.

Тому віра «виправдовує» лише тоді, коли вона є не просто впевненістю в «існуванні невидимого», як завжди вчила церква. «Виправдання» вірою досягається, коли віра є внутрішнім, емоційним, універсальним, тобто в кожному моменті земного життя, відчуттям «перебування в руках Божих». Це відчуття особливо має посилюватися переживанням спокутувальної жертви Христа як події особистого життя, особистої драми. Але набуття віри і виправдання нею не залежить від акту вільної людської волі. Людина — це «неосягнено Богом виправданий грішник».

Виправдання особистою вірою, яке стало центральним догматом протестантизму*, приводило до визнання загального священства всіх християн: «хрещення є посвяченням» (Лютер). Священик не є посередником між мирянином та Богом, він не наділений особливою благодаттю. Це лише вид служіння, один з багатьох. Християнська громада сама має обирати собі пастора. Наголос на особистому спілкуванні з Богом змінив ієрархію сакральних (священних) цінностей: єдиним авторитетом та джерелом Божественної благодаті та християнської традиції є Біблія; головним таїнством стає «чутне таїнство» — проповідь слова Божого, явленого у Святому Письмі. Кожен віруючий може читати та тлумачити Біблію.

Це положення мало величезне культурне значення: масові переклади Біблії національними мовами, започатковані саме М. Лютером та його соратником **Філіппом Шварцерде [Меланхтоном]** (1497—1560 роки), стали у багатьох випадках ґрунтом для появи європейських національних літератур та започаткування літературних мов.

Однак Лютер, значно спростивши культ, залишивши лише два таїнства (хрещення та причастя), не відмовився зовсім від церковного устрою. Права громади збільшилися, але зберігалася й ієрархія. Як вважав Лютер,— для виховання простого народу, який не змінює швидко своїх звичок та не завжди вміє користуватися зовнішньою свободою. Лютер та його послідовники віддали ще одну данину тогочасному політичному ладу Німеччини: на чолі церкви ставився світський господар, як правило, місцевий князь. Так було здобуто підтримку земельних князів, які конфліктували з імперською владою «Священної Римської імперії».

Релігійно-політична боротьба 20—50-х років XVI століття завершилась укладенням «**Аугсбурзького визнання віри**» та **Аугсбурзьким миром 1555 року**, за яким протестанти «аугсбурзького» (лютеранського) напряму здобули певний релігійно-політичний суверенітет (принцип «чия земля, того й віра»).

Протягом наступних століть вчення та організація церкви, започаткованої Лютером, поширилися у Німеччині, Прибалтиці та Скандинавії. Тут визначною стала релігійно-політична та культурно-просвітницька діяльність шведських реформаторів **братів Петрі — Олауса (1493—1552) та Лаврентія (1499—1573)**.

Але німецька Реформація не обмежилася поміркованим лютеранством, яке спиралося на місцевих князів та міську буржуазію. Стрижнем відомої Селянської війни в Німеччині був також реформаційний рух, соціально найрадикальніше крило якого репрезентоване передовсім анабаптистами («тими, хто перехрещується»).

Спасіння особистою вірою та спілкування з Богом анабаптисти витлумачували і як можливість для віруючого містичним шляхом, без Святого Письма, отримати власне одкровення, і, як необхідність свідомого вибору віри,— хрещення в дорослому віці. Рівність людей перед Богом, вимога наслідувати приклад перших християнських громад поєднувалися у анабаптистів з гаслами боротьби проти соціальної несправедливості.

Цей радикальний рух, ідеологом якого був **Томас Мюнцер (1490—1525 роки)**, через свою соціальну спрямованість був засуджений Лютером та його прихильника-

* 19 квітня 1529 року послідовники Лютера у місті Шпейєрі (Німеччина) на сеймі подали «Протестацію 20-ти імперських чинів» проти антиреформатської постанови, прийнятої сеймом. Після того звичайним стало йменування прибічників Реформації протестантами.

ми. Поразка Селянської війни призвела до розпорошення анабаптизму, але його ідеологія не раз потому відроджувалася у різних релігійних течіях.

ЩЕ ОДНИМ ЦЕНТРОМ РЕФОРМАЦІЇ стала Швейцарія.

Являючи тоді собою конфедерацію незалежних ранньобуржуазних держав-кantonів, Швейцарія була тлом суспільних конфліктів, вирішення яких шукало релігійного виправдання. Тут формувалися не тільки потужний прошарок середнього класу, подібного до німецького бюргерства, але й нові політичні традиції республіканізму. Ці традиції реалізовувалися в межах, ширших, ніж у Німеччині: не тільки як місцеве самоврядування, а вже в рамках суверенної державності. На певному відтинку часу виявилися намагання місцевої представницької влади самостійно вирішувати також і питання релігійного життя своїх громад.

Природно, це зачіпало претензії католицької церкви.

У XVI столітті виявилася також і суперечливість економічного та політичного статусів окремих кантонів — конкуренція т. зв. «старших» та «молодших» кантонів. Ще одним джерелом політичної та соціальної напруженості був звичай військового найманства, яке відігравало дестабілізуючу роль, відволікаючи значні людські ресурси та створюючи паразитичний прошарок, що деморалізувало суспільство.

Спочатку центром швейцарської Реформації став один з «молодших» кантонів — Цюрих — так звана «Цюрихська Реформація» на чолі з Ульріхом Цвінглі (1484—1531 роки). Цвінглі, католицький священник, у 1520-ті роки виступає проти офіційної церкви, розробляє, незалежно від Лютера, протестантське вчення. Будучи членом міської ради Цюриха (з 1521 року), впроваджує протестантизм у кантоні й намагається поширити реформаційний рух.

Відомими є його «67 тез» на Цюрихському диспуті 1523 року (після якого міська рада обрала протестантизм як релігію кантону) та праця «Про істинну та хибну релігію» (1525 рік), де Цвінглі сформував учення, дуже схоже за духом та ідеологією з лютерівським, але, здається, більш послідовне у запереченні традиційних настанов.

Найвищим авторитетом проголошувалося Святе Письмо, а єдиним засобом спасіння — віра. Не церква, а Христос — істинний посередник між Богом та людьми. Церква — це союз віруючих. Але, на відміну від Лютера, Цвінглі жорсткіше перевіряв церковні настанови Святим Письмом: для швейцарського реформатора істиною є лише те, що підтверджується Біблією (для Лютера — те, що не суперечить їй). Таїнств в ортодоксально церковному розумінні* для Цвінглі вже не існує, вони є лише обрядами-«споминами», в тому числі і євхаристія (причастя). Лютер же, як відомо, довго визнавав певну містичність євхаристії. З цього приводу між двома реформаторами точилася полеміка, але згоди вони так і не дійшли.

На цих засадах за часів «Цюрихської Реформації» було фактично скасовано традиційний устрій та радикально оновлено богослужіння: ліквідовано меси, спрощено служби, скасовано поклоніння іконам, чернецтво, целібат (безшлюбність) священників, секуляризовано** монастирське майно. Ці заходи якнайкраще відповідали поширеному тоді бюргерському ідеалу «дешевої церкви». Латинська мова під час служби була замінена на місцеву, німецьку. Громади віруючих дістали пріоритет у вирішенні церковних справ; найважливішими з них займалася міська рада. Ієрархію було скасовано, громади вільно обирали старійшин-пресвітерів, які керували громадою та виконували пастирські функції: складався так званий пресвітеріанський устрій церковного життя.

«Цюрихська Реформація» не була тривалою: загострилися конфлікти з кількома «старшими» кантонами, де переважав католицизм; під час однієї з сутичок у 1531 році коли протестанти зазнали поразки, Цвінглі загинув. Але ідеологія та практика цвінгліанства знайшла свій воістину блискучий розвиток у діяльності найбільш відомого

* Православна й католицька церкви визнають 7 таїнств — таких священнодійств, під час яких начебто відбувається поєднання «земного» та «небесного» світів, містичне єднання віруючих з божеством (наприклад, перебування разом з Христом, переживання його спокутницької жертви під час таїнства причастя). Внаслідок такого єднання віруючі отримують Божественну благодать. Цим таїнства, за вченням ортодоксальних церков, відрізняються від решти обрядів. Обряди є лише символами, знаками-«спогадами».

** Взагалі під «секуляризацією» тепер розуміють змищення, тобто звільнення від церковного впливу будь-якої галузі суспільного та духовного життя; на Заході ще вживається термін «лаїцизація». Але історично першим було розуміння секуляризації як обмеження економічних претензій церкви, встановлення контролю світської влади над її власністю — землею та майном.

представника швейцарської Реформації — **Жана Ковена** (лат.— Кальвіна — 1509—1564 роки).

Кальвін, родом з Північної Франції, змушений був залишити у 1533 році батьківщину через звинувачення у «лютеранській єресі». Надалі його особиста доля та діяльність пов'язані із Швейцарією— деякий час з Базелем, а головне— з Женевою, де Кальвін набув великого авторитету та впливу як релігійний реформатор і політичний діяч. Спочатку лише опрацьовуючи та систематизуючи вже існуючу спадщину кількох десятиліть протестантського руху (перед його очима був досвід Лютера та Цвінглі), Кальвін у певних моментах розвинув протестантську доктрину. Його теологічні побудови виявилися, цілком усвідомлено, основою для обґрунтування певного кодексу моралі, потреба в якому, очевидно, визріла у надрах тогочасного суспільства Швейцарії.

У головній своїй праці — «Настанови в християнській вірі» (писалася та кілька разів редагувалася вона з 1536 по 1559 рік) Кальвін, зберігши основні здобутки лютерівської та, особливо, цвінгліанської Реформації у сфері церковного життя, розвинув теологічну та моральну частину протестантизму. Головним тут стало вчення про жорстке, або подвійне, передвизначення.

Людина, за вченням Кальвіна, внаслідок гріхопадіння втратила будь-яку здатність до самостійного пробудження своєї духовної природи. Спасіння її може бути лише результатом незбагненої Божественної діяльності: кожна людина набуває віри та спасється не завдяки власній волі (тут відчутний вплив лютерівських поглядів), а тому, що вона незбагнено обрана Богом, призначена для спасіння. Причому не лише Господь призначив обраних до спасіння, а й Христос постраждав заради них (звідси «подвійність» призначення). «Непризначені» не спасуться, ніщо не допоможе їм.

Кожна віруюча людина, що сприймає подібне пояснення суті та смислу свого життя, потрапляє в дуже напружену духовну та й життєву ситуацію. Чи призначена вона до спасіння, а значить, чи осмислене її життя? І ця напруженість знімається кальвінською доктриною через радикальне переосмислення лютерівського «виправдання вірою», де віра — не тільки впевненість у існуванні Бога, а й відчуття свого повного перебування в його волі.

Не дошукуватися, що ж вирішено про тебе на небесах, а існувати з абсолютною впевненістю саме щодо власної обраності. Вірити, що ти є обраним до спасіння, жити, ніби ти є обраним, тобто фактично вже спасеним.

Саме це, на думку Кальвіна, ставало найціннішим духовним стрижнем індивідуального життя християнина. Тільки так людина звільняється від постійної турботи про власне спасіння, а значить, від пошуків зовнішніх, формальних засобів його досягнення. Замість гонитви за милістю церкви, за ласкою святих, замість виконання зовнішніх ритуалів та демонстрації «благочестя» людина отримує можливість реального морального вдосконалення, щоб бути гідною своєї богообраності.

Адже, незважаючи на передвизначеність спасіння, будь-яка кривда є образою Богові; людська аморальність має бути покараною. Більше того, вже не зовнішній, церквою визначений ритуал є справжнім богослужінням. Служінням стає все життя людини, адже воно від початку — в Божій волі та в руках його, є життям для Бога та його слави. Значить, моральність життя, розумна впорядкованість стосунків між людьми та успішне здійснення будь-якої діяльності, насамперед успіх у праці, можуть бути певним знаком, свідоцтвом обраності.

Погляд на життя як на служіння та свідоцтво про обраність, так званий «мирський аскетизм», який витікав із вчення Кальвіна, сприяв формуванню такої системи моральних цінностей, де освячувалися продуктивна праця, ініціативність, відповідальність, де культивувалися сімейні цінності та лояльність до справедливої державної влади.

У центрі цієї моралі стояла особа, підпорядкована лише Богові, а в світі — вільний і відповідальний агент економічного та суспільного життя.

Завдяки енергійності Кальвіна принципи його вчення поширилися у Швейцарії та за її межами: в Голландії, Франції, Британії, частково в Німеччині, а також на сході Європи — в Угорщині та Польсько-Литовській державі (а за тим — і в білорусько-українських землях).

Носії кальвінізму набагато довше, ніж лютерани, чинили опір католицькій церкві. Лише за «Вестфальським миром» (1648 рік) європейські держави визнали принцип

віротерпимості. Реформати-кальвіністи, як і лютерани, нарешті добилися офіційного визнання.

У багатьох випадках кальвінізм як теологічна доктрина та протестантський церковний рух під різними назвами («реформати», «гугеноти», «пресвітеріани», «диссентери») ставав ідейною базою соціальної боротьби та суспільних зрушень в тогочасній Європі. Це — насамперед буржуазні революції в Нідерландах та Англії в XVII столітті.

Саме англійське реформатство (пресвітеріанство), опинившись в опозиції офіційній Реформації (Закон про віротерпимість був прийнятий тут лише у 1689 році), стало осередком так званого пуританського* руху. Пуританізм же, у свою чергу, живив розмаїття релігійних рухів наступного часу, морально надихав та підтримував першопрохідців епохи Великої колонізації Нового Світу.

Кальвін створив класичну модель реформованої церкви. Через радикальність доктрини, моральних настанов та політичні амбіції самого женевського реформатора за його часів кальвінізм перетворився на справжню теократичну** диктатуру — з намаганням стати над світською владою, контролювати навіть приватне життя громадян; з суворим обмеженням культурного життя там, де воно не вкладалося в жорсткі рамки гранично спрощеного культу та моралі самозречення.

По смерті Кальвіна подібний радикалізм став однією з засад пуританізму, але вже, мабуть, ніде не стояв так вільно, як у Женеві, над світською владою і не користувався репресивним апаратом держави.

РЕФОРМАТСТВО КАЛЬВІНІСТСЬКОГО ТИПУ набуло своєрідних рис на Британських островах, де воно не стало єдиним реформаційним рухом. На відміну від запозиченого з континенту кальвінізму в умовах Англії, монархії, яка виборювала свій суверенітет у протистоянні ідейному, економічному та політичному впливові католицької церкви, народилася досить специфічна течія, в якій понад усе стала реформа стосунків церкви з державою.

Ця реформа була ініційована в 20—30-ті роки XVI століття королем Генріхом VIII, який прагнув розірвати зв'язки місцевої католицької церкви з Римом, послабити вплив папства та секуляризувати церковне майно. Короля підтримали парламент і авторитетні теологи-каноністи Оксфордського та Кембріджського університетів. Набула розвитку ідея, свого часу висунута ще Дж. Уїкліфом: папство не надає англійському народові жодної допомоги, більше того, визискує його, а тому не має морального права керувати його духовним життям.

Парламент протягом 1532—33 років закріпив суверенітет короля в релігійних справах; 1534 року проголосив Генріха VIII главою церкви, а 1536 року і зовсім заборонив папську юрисдикцію. Замість молитви за папу у церквах виголошувалася подяка Господу, що визволив народ від «тиранії римських єпископів». Подібна «реформація зверху», здійснена з політичних міркувань, спочатку не викликала жодних змін у доктрині, обрядовості та церковній організації, які залишалися повністю католицькими.

За королеви Єлизавети I було декретовано догматичну основу офіційної церкви як певного компромісного шляху між католицизмом та «континентальним» протестантизмом. «39 статей» 1539 року та «42 правила віри» 1542 року являли собою певний синтез лютеранського вчення про спасіння особистою вірою, про Святе Письмо як джерело віровчення та католицької доктрини про спасаючу силу церкви та апостольську переємність єпископату.

Остаточне оформлення нової церкви відбулося в 1649—50 роках, за короля Едуарда VI, коли був прийнятий «Закон про одностайність», який затвердив «Книгу спільних молитов» як офіційний катехитичний та літургічний документ.

У XVII столітті Англія пережила буржуазну революцію та період республіканського правління, коли в релігійному житті гору взяло пресвітеріанство. Відновлення монархії в середині XVII століття привело і до відновлення 1660 року єпископально-

* Рух за «очищення» («пурифікацію») релігійного і церковного життя Англії та Шотландії від залишків старої церковності: зовнішньої обрядовості та демонстративного благочестя. Базувався на суворих засадах кальвіністської моралі і був спрямований передовсім проти єпископального англіканства, яке йшло на компроміси з католицькою традицією (див. далі).

** Теократія — державна влада, побудована на релігійних засадах, де основою законодавства є релігійна традиція. Найпослідовніше виступає у вигляді ієрократії — «влади священства», коли вищі церковні та державні посади співпадають (Ватикан, Тібет часів Далай-лами).

го устрою та прийняття згодом остаточних редакцій «Книги спільних молитов» та «Закону про однастайність». Трохи пізніше було досягнуто угод між королівською владою (Вільгельм Оранський) та парламентом, за якими «король має верховну владу в церкві», хоча «не має права проповідувати слово Боже та здійснювати таїнства». За спеціальним документом, «Тест-актом» 1673 року католицька церква опинилася в Англії фактично поза законом. Лише у 1828—29 роках відбулася легалізація католиків, а в 1850-му — відновлення католицької єпархії.

Таким чином, у результаті реформаційного руху в Німеччині, Швейцарії та Англії сформувалися так звані «класичні», або «ранні», протестантські напрями.

ЛЮТЕРАНСТВО (Аугсбурзьке віровизнання).

Це віровчення конкретизоване у так званих «символічних книгах», яких п'ять: «Аугсбурзьке визнання віри», складене та відредаговане Меланхтоном; його ж «Апологія Аугсбурзького віровизнання», «Шмалькальденські артикули», «Катехизис» Лютера («Великий» — для пасторів — 1528 рік, «Малий» — народний — 1529 рік) та «Формула згоди» 1580 року, де зафіксовано принципи порозуміння німецьких протестантів на ґрунті Аугсбурзького віровизнання.

Богослужба у лютеран звичайно складається із спільного покаяння віруючих, читання Біблії та Символу віри, обов'язкової проповіді та причащення (коли є бажані). Для причасників практикується спільна сповідь. Таїнство хрещення відбувається над немовлятами через трикратне занурення або обливання з виголошенням тринітарної формули «В ім'я Отця, Сина та Святого Духа». Двічі або тричі на рік відбувається обряд конфірмації, що символізує свідомий вступ молоді (12—18 років) до християнської громади.

Окремі обряди освячують одруження, поховання. Крім неділі, відзначаються загальнохристиянські свята, пов'язані з особою Ісуса Христа, з почитанням Святого Духа (особливо — Різдво Христове, Страсний Тиждень, Великдень та П'ятидесятниця).

Єпископат (який, проте, не має такого містичного значення, як в ортодоксальних церквах) керує консисторіями — провінціальними та генеральними — органами управління та церковного суду. В консисторіях представлені як духовні особи, так і світські. Однак за традицією, що склалася за часів Німецької Реформації, вищою церковною владою є місцева світська влада. Тепер цей принцип є скоріше формальністю, яка відбивається у визнанні керівниками церков монархів, президентів або парламентів, залежно від форми правління.

Історично склалося так, що лютеранство ніколи не було монолітним. Боротьба поміркованих кіл та більш радикальних, що зазнали впливу цвінгліанства і кальвінізму, приводила, особливо у XIX столітті, до спроб дійти компромісу. «Протестантські унії» та «союзи» привели до появи **Євангелицької церкви**, яка об'єднувала як лютеран, так і реформатів-кальвіністів. Частина радикально настроєних громад Німеччини та Польщі, визнаючи з усіх символічних книг лише «Аугсбурзьке визнання віри», утворила так зване **Євангелицько-Аугсбурзьке визнання** із власною системою управління. До того ж деякі представники німецьких колоній діаспори (зокрема Росії та Закавказзя) стояли взагалі поза єпископсько-консисторським правлінням і діяли автономно.

Більшість же лютеран склала протягом XIX—XX століть **Євангелицько-Лютеранське віровизнання**, яке під різними назвами церковних організацій домінує нині в Німеччині, скандинавських країнах, частково в Балтії (Латвії та Естонії), має значну присутність серед німецькомовних громад Франції, Австрії, Угорщини. Визнаним центром лютеранства стали США: громади вихідців з Німеччини та Скандинавії утворили тут три великих та дев'ять малих об'єднань Лютеранських церков (найбільші — Лютеранська церква в Америці та Лютеранська рада в Америці).

Тепер у світі налічується понад 75 мільйонів лютеран, близько двох сотень їхніх церковних організацій.

Всесвітня лютеранська федерація, створена у 1947 році, об'єднує 50 мільйонів

віруючих з 59 церковних організацій. Лютеранський рух є однією з найактивніших складових екуменічного руху та Всесвітньої ради церков*.

КАЛЬВІНІЗМ (реформатство, пресвітеріанство).

Під цими назвами звичайно розуміється рух протестантських церков кальвіністської орієнтації. Поширюючись у Європі та Америці, ці церкви поєднувалися визнанням спасаючої сили особистої віри, кальвіністською доктриною Божественного призначення, системою моральних цінностей, що витікали з цієї доктрини, та послідовним впровадженням принципів загального священства, виборності керівництва громад (пресвітерство) та суверенітету окремих громад у внутрішніх справах (конгрегаціоналізм).

Переосмислення кальвіністської доктрини у кожній країні, де поширювалося протягом XVI—XVII століть реформатство, дало цілу низку визнань, схожих між собою. Крім віровизнань, сформульованих Цвінглі та Кальвіном (про що вже йшлося), відомі «Гейдельберзький катехизис» 1563 року (Німеччина), «Угорське визнання», «Гельветське визнання» 1566 року, «Емденське сповідання» (Голландія), Сповідання де-Шандьє (Франція, гугеноти) і «Scotica» 1560 року та «Вестмінстерське визнання» 1648 року (Шотландія та Англія, пресвітеріани).

Принцип організації церковного життя — автономність громад, виборність пресвітерів, синодальна (тобто соборна), а не ієрархічна система стосунків між громадами. Незалежні одна від одної громади (конгрегації) керуються радами пресвітерів (консисторіями). Конгрегації, розташовані на певній території, обирають делегатів на синоди (провінційні, окружні, національні). Виконавчі органи синодів очолюються пресвітером, який іноді носить титул єпископа.

Але автономія та демократизм стосунків між громадами не виключають досить суворого нагляду консисторій за дотриманням кожним віруючим релігійно-моральних приписів у громадському та приватному житті, церковної дисципліни. Суворість внутрішнього життя громад, поєднана із суворістю моралі та культу, «очищеного» повністю від традиційної церковності, і стала свого часу, як уже зазначалося, базою пуританізму.

Історично склалися дві форми реформатства — «континентальне», або **Євангелицько-реформатські церкви**, та «острівне», тобто британське пресвітеріанство (у Шотландії), де воно поширювалося завдяки діяльності шотландського реформатора **Джона Нокса** (1515—1572 роки) і стало навіть державною релігією (Церква Шотландії).

В Англії ж пресвітеріанство майже завжди було в певній опозиції до державного англіканства, і це дало поштовх до розвитку в його рамках цілої низки течій, найвідоміша з яких — **конгрегаціоналізм**, який, не розходячись з пресвітеріанством у віросповідній сфері, активніше здійснює принцип автономії громад (повне заперечення адміністративної централізації та найширше залучення усіх членів громади до самоврядування). Саме в середовищі конгрегаціоналістів найбільш неприйнятними були ідеологія та практика будь-якого диктату — чи то світської, чи то духовної влади. Саме це середовище здатне було протягом кількох століть стимулювати вільне волевиявлення та релігійну творчість протестантів.

Нині існує міжнародне конфесійне об'єднання — **«Всесвітній альянс реформатських церков»**, сформований на основі колишнього «Альянсу реформатських церков», створеного ще в 1875 році. «Всесвітній альянс» об'єднує десь 40 мільйонів протестантів-реформатів, пресвітеріан, конгрегаціоналістів, які групуються по континентальних секціях. Штаб-квартира розташована в Женеві, де видається друкований орган «Альянсу» — часопис «Реформатський та пресвітеріанський світ».

У XIX столітті створений **Всесвітній пресвітеріанський Союз** з конфедеративною структурою. Його генеральна рада є чисто дорадчим органом.

* Екуменічний рух — рух за об'єднання християнських церков, що координується Всесвітньою радою церков (з 1948 року). Ідея руху — шляхом порівняльного вивчення та подолання віросповідних відмінностей між церквами та через поєднання зусиль у практичній діяльності створити єдине християнське об'єднання. Ініційований протестантськими організаціями, екуменічний рух підтримується нині й ортодоксальними церквами, насамперед східними. (Римська церква навіть після II Ватиканського собору стримано сприймає ідею екуменізму). Але ідеологія руху поступово трансформується: нині наголошується не стільки на створенні єдиної церкви, скільки на збереженні доброї волі до християнського співробітництва при існуючій багатоманітності віровизнань та обрядів.

Значною є діяльність цих організацій в екуменічному русі: встановлення діалогу з католицькою церквою, щорічні (з 1963 року) консультації з представниками лютеранського руху; інтеграція всередині самого реформатства. Укладення в 1971 році **Льоненбурзького конкордату** між пресвітеріанами та конгрегаціоналістами було суттєвим кроком до подолання історичних відмінностей між двома спорідненими течіями.

Найбільші реформатські церкви нині діють в Англії, Шотландії, Нідерландах, Угорщині, Франції, Німеччині, Румунії, Чехії, Словаччині, США, Швейцарії, ПАР. Невеликі конгрегації реформатів існують у Північній Європі, країнах Середземномор'я, деяких країнах Латинської Америки. У нашій країні невелика кількість реформатських громад (90) розташована в Закарпатті, переважно в районах розселення угорців.

АНГЛІКАНСТВО (Єпископальна Церква).

Своєрідність англійської Реформації, яка здійснювалася «згори», а саме королівською владою, і була насамперед реформою церковно-політичною, спрямованою проти політичних зазіхань Риму на суверенітет англійських монархів, зумовила проміжне становище англіканства між традиційним католицизмом і більш радикальними формами протестантизму. Останній, у вигляді пресвітеріанських рухів пуритан, індепендентів, був ідеологією республіканських кіл під час Англійської революції та правління Олівера Кромвелля (1649—1658 роки). Відновлення монархії та традиційних форм політичного устрою, як уже вказувалося, означало відновлення і єпископальної церкви.

Отже, протягом XVI—XVII століть сформувалися доктрина та організаційний устрій **Церкви Англії** (офіційна назва). Віровчення її базується на 42 правилах віри, встановлених у 1542 році, та Катехизисі 1570 року; догматика наближена до лютеранської. Культ схожий на католицький, регулюється «Книгою спільних молитов», востаннє відредагованою у 1660—62 роках.

Церква Англії є державною. Глава її — англійський монарх. Єпископат засідає в палаті лордів парламенту. На чолі єпископату стоїть архієпископ Кентерберійський — Примас усієї Англії, перший пер королівства, який керує 21 єпископством. Він має привілей коронації монархів. Другим «князем церкви» за своїм значенням є архієпископ Йоркський, в юрисдикції якого сім єпископств.

У епоху, коли Англія була метрополією величезної Британської імперії, архієпископу Кентерберійському підлягали єпископи колоній — понад 50. Тепер же осередки англіканства у суверенних країнах колишньої імперії, на відміну від державної Церкви Англії, іменуються «єпископальними» церквами.

Єпископальний устрій англіканської церкви виражається насамперед у тому, що фактично збереглася єпископська юрисдикція, аналогічна католицькій: право конфірмації, посвячення священства (ординації), єпископського суду. Лише у призначенні вищих церковних посад велику роль традиційно відіграє світська влада: архієпископи Кентерберійський та Йоркський, а також єпископи призначаються монархом за рекомендацією спеціальної урядової комісії.

Вплив радикальних релігійних течій (пресвітеріанства та інших течій т. зв. «пізнього» протестантизму) зумовив у XX столітті появу в англіканстві церковних партій — «верхньої» та «нижньої». «Нижня», залишаючи недоторканною догматику, йде шляхом поширення «практичного благочестя»: демократизації церковного життя, спрощення культу, активного місіонерства, розвитку церковної освіти та релігійного виховання. Спирається ця партія на нижче духовенство та представників середнього класу серед мирян.

«Верхня», або «висока», церковна партія, спираючись на світську та духовну аристократію, вищі кола інтелектуальної еліти (Оксфорд, Кембрідж), захищає традиції державної церкви та чистоту англіканського культу. Через це в рамках «високої» існує рух за зближення з католицькою церквою — так званий **англокатолицизм**.

Під впливом раціоналістичних ідей на початку 60-х років XIX століття оформилася ще й «**Широка**» церква. Цей напрямок існує головним чином у середовищі раціоналістично настроєного духовенства та теологів (у тому числі в колишніх колоніях Англії).